

Aybəniz Rəhimova. Azərbaycan dini-qəhrəmanlıq abidələrindən biri - "Həzrət Əli dastanı" // Əlyazmalar yanmır, 2018, № 2 (7), s.11-18.

UOT: 82.0:01: 17.81.31

Aybəniz Rəhimova

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 26.
aybenizragimova@gmail.com*

AZƏRBAYCAN DİNİ-QƏHRƏMANLIQ ABİDƏLƏRİNDƏN BİRİ - "HƏZRƏT ƏLİ DASTANI"

Açar sözlər: *Həzrət Əli dastanı, Kitabı-Dədə Qorqud, Koroğlu, oğuz türkləri, İslam*

Ключевые слова: *Дастан о Хазрате Али, Кумабу-Дедэ Горгуд, Короглу, огузские тюрки, Ислам*

Key words: *Epos about Hazrat Ali, Kitabı-Dede-Qorqud, Koroglu, Islam*

Oğuz türklərinin XIII-XIV əsrlərə qədər yaradılmış, formalaşmış, qələmə alınmış folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin ortaq olması barədə fikir elmdə artıq çoxdan qəbul edilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilə bərabər Əlinin «Qisseyi-Yusif» poeması, müəllifi bəlli olmayan "Dastanı-Əhməd Hərami" məsnəvisi, Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa", Yusif Mədəhahın "Vərqa və Gülşah", Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa", Ümmi İsanın "Mehri və Vəfa" məsnəviləri ilk yazılı abidələrimiz, eyni zamanda oğuz türklərinin müştərək ədəbi əsərləridir. Oğuz türklərinin ortaq ədəbi abidələri arasında əski dövrlərdə yaranıb dillərdə dolaşmış, XII-XIII əsrlərdə qələmə alınmış "Kitabi-Battal Qazi", "Xavərnəmə", "Məliki-Danişmənd Qazi" dastanı, "Saltuk Qazi dastanı", "Əbu Müslimnamə", "Müseybnamə", "Həməzənamə" və "Həzrət Əli dastanı"nı göstərmək istərdik.

Qeyd edək ki, bu əsərlərdən ilk ikisini geniş ön sözlə nəşr etdirib eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatına aidliyini göstərmişiksə də, digər abidələr hələ də ədəbiyyat tariximiz baxımından ətraflı nəzərdən keçirilməmişdir. Bu yazılı abidələrin Şərqi Anadolu-Azərbaycan bölgəsində formalaşdığına görə onların əsasən Türkiyə və Azərbaycan türklərinə aid olduğunu söyləsək, zənnimizcə səhv olmaz. Bütöv halda əlyazma nüsxələri daha çox Türkiyə kitabxanalarında saxlanan "Həzrət Əli dastanı" və ya "Həzrət Əli cəngləri" adı ilə məşhur olan əsərin əsas mövzusu ilk müsəlmanların İslam dininin yayılması uğrunda mübarizəsi və Həzrət Əlinin bu mübarizədəki roludur. Məlumdur ki, bizə gəlib çatmış variantda, "Kitabi Dədə Qorqud"un qəhrəmanları da kafirlərlə mübarizə aparır, İslam ayinlərini yerinə yetirir, kilsələri yıxıb yerinə məscidlər tikdirirlər. Başqa sözlə bu abidəmizi də adları çəkilən digər əsərlər kimi, yalnız qəhrəmanlıq dastanı deyil, eyni zamanda dini-qəhrəmanlıq dastanı olaraq nəzərdən keçirməyə haqqımız vardır. "Həzrət Əli dastanı"nı nəşrə hazırlayan Necati Demir və Mehmet Dursun Erdem kitabə yazdıqları ön sözdə adı çəkilən digər İslami türk dastanları arasında "Həzrət Əli dastanı"nın daha qədim olduğunu və xalq arasında daha geniş yayıldığını göstərirlər. (1.s.22). Qeyd etmək istərdik ki, "Həzrət Əli dastanı"nın tam variantının əlyazması Şimali Azərbaycanda indiyə qədər tapılmasa da, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda "Xeybərnamə" 4 (2, s. 125-126), "Hekayəti Cəng-Əli" 1 (2, s.155-156), "Cəngnameyi-Əli" 1 (2, s. 127) "Cəngnamə" adlı 1 (2, s.128) kiçik həcmli yazılı dastan abidələri saxlanmaqdadır. Bu fakt onu göstərir ki, ölkəmizin ərazisində "Həzrət Əli dastanı" və ya "Həzrət Əli cəngləri" adlı dastanın əlyazma nüsxəsinin olması ehtimalı kifayət qədər realdır

və bəlkə də bundan sonrakı axtarışlar zamanı belə bir əsər tapılacaqdır. İran (Cənubi Azərbaycan) kitabxanalarında da bu abidənin əlyazma nüsxələrini axtarmağa ehtiyac vardır.

Həzrət Əli şəxsiyyətinə böyük hörmət və ehtiramı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, xüsusilə də nağıllarda görmək olar. Həzrət Əlidən bəhs edən nağıllarımız say etibarlı və çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı Xanım Mirzəyevanın göstərdiyi kimi, bu nağıllarda Həzrət Əlinin möminliyi, təvazökarlığı, sadəliyi, təmənnasızlığı, güzəştə getmək qabiliyyəti, səxavəti, qəhrəmanlığı, qeyri-adi gücü xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır (3, s.269).

“Həzrət Əli dastanı”, “Həzrəti-Həmzə dastanı”, “Müseyyibnamə”, “Əbu Müslimnamə” dastanı və “Battal Qazi” dastanı, “Xavərnəmə” kimi islami dastanlardır. Məkanı Ərəbistan, Anadolu, İran və digər Asiya ölkələri olan bu əsərlərin baş qəhrəmanları türk deyil. Baş qəhrəmanı türk olan “Əbu Müslimnamə” dastanı istisna təşkil edir. Baş qəhrəmanı türk olan bu əsəri “Kitabi-Dədə Qorqud”la birlikdə tam mənası ilə türk islam dastanı adlandırmaq olar. Lakin adları çəkilən digər dini-qəhrəmanlıq dastanlarının dili, üslubu, coğrafiyası (məsələn, “Kitabi-Battal Qazi”nin baş qəhrəmanı Anadolunun Malatya şəhərindəndir) onların oğuz türklərinin halal abidəsi olduğuna şübhə yeri qoymur.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, oğuz türklərinin Həzrət Əliyə sevgi və sayğısı yalnız bir dastanda əksini tapmamışdır. “Müseyyibnamə”nin baş qəhrəmanı Müseyyib, “Battal Qazi dastanı”nın baş qəhrəmanı Battal Qazi, “Məlik-Danişmənd Qazi dastanı”nın baş qəhrəmanı Məlik Danişmənd Qazi ana və ya ata tərəfdən Həzrət Əli nəslindəndirlər. «Xavərnəmə» dastanı Həzrət Əlinin islamı yaymaq uğrunda mübarizəsinə həsr edilmişdir, Battal Qazi Həzrət Əlinin oğlu Hüseyin törəmələrindəndir, Məlik Danişmənd isə Battalın nəvəsi hesab olunur. Dastanları araşdırdıqca qəribə və maraqlıdır, zəncirvari bağlantılar ortaya çıxır.

“Həzrəti-Əli dastanı”nın müəllifi, katibi, yazılma və köçürülmə ili, məkanı barədə məlumatımız yoxdur. Əsərin bir yerində adı çəkilən Şəmsi Həqi Dərvişin müəllif, yoxsa katib olduğunu müəyyən etmək mümkün deyil. Hər halda, bu əsər tədqiqatçıların göstərdikləri kimi, 1244-cü ildən öncə yazılmış “Battal Qazi dastanı” ilə bir sıra məqamlarda səsleşməkdədir. Bu iki əsərin dilində də yaxınlıq vardır (Leksikasındakı da türk qatının üstünlüyü, özünəməxsus zəngin üslubu, dilinin sadəliyi, cümlələrinin qısalığı ilə bu iki əsər “Kitabi-Dədə Qorqud”u xatırladır).

Apardıqları müqayisələr nəticəsində N.Demir və M.D.Erdem belə bir qənaətə gəlmişlər ki, “Battal Qazi dastanı”nı qələmə alan şəxs “Həzrət Əli dastanı”nı oxumuş və ondan bəhrələnmişdir (1, s.23). Orasını da qeyd edək ki, “Həzrət Əli dastanı”nda bəzi söz və ifadələr, qəliblər var ki, onların “Kitabi-Dədə Qorqud” dili ilə əlaqəsini görməmək mümkün deyil. (Bu iki abidədən hansının daha əvvəl köçürülməsi məsələsi açıq qalır. Hadisələrin, üslubun zənginliyi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” daha üstündür). “Həzrət Əli dastanı”nda tez-tez təkrar olunan “bir əzim cəng oldu” qəlibinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez işlədilər “bir ulu savaş oldu” qəlibi ilə əlaqəsi şübhə doğurmur.

“Həzrət Əli dastanı”nın şiə məzhəbinə məxsus şəxs tərəfindən qələmə alınması diqqəti cəlb edir. Əsərdə İmam Həsən və İmam Hüseyin qəzavatına aid bölümlərin mövcudluğunu başqa cür izah etmək mümkün deyil. Qeyd edək ki, adları çəkilən digər dini-qəhrəmanlıq dastanlarında da şiəliyə meyli görürük. “Kitabi-Dədə Qorqud”un da bizə çatmış son variantının müəllifinin şiə olduğu, fikrimizcə, şübhə doğurmamalıdır. Dastanın “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”unda düşmənlər Qazan xanın oğlu Uruzu asmaq istərkən o asılacağı ağaca müraciətlə aşağıdakı sözləri deyir:

*Şahi-Mərdanın Düldülünün əyəri ağac!
Zülficarın qınıyla qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə Hüseyinün beşiği ağac! (4, s.46).*

Əlbəttə ki, müəllif (katib) sünni təəssübkeşi olsaydı, şiə imamları Həsən və Hüseyini bu cür yad etməzdi. Fikrimizcə, nəzərdən keçirilən dini-qəhrəmanlıq dastanlarının, demək olar ki, hamısının şiə yönümlü olmasının əsas səbəbi bu əsərlərin şiələrin sayca üstünlük təşkil etdiyi Anadolu-Azərbaycan bölgəsində meydana çıxmasından ibarətdir. Təsadüfi deyildir ki, Şah İsmayıl Səfəvi şiəlik, ələvilik, səfəvilik ideyalarına əsaslanan dövlət qurarkən Anadolu əhalisi ona dəstək vermişdi. Professor Oqtay Əfəndiyev Venetsiya səyyahlarının qeydlərinə əsasən məlumat verir ki, “XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində Kiçik Asiya əhalisinin beşdə dörd hissəsi şiəlik tərəfdarı idi. Azərbaycanda və Kiçik Asiyada məskunlaşmış, şiə təriqətinə mənsub olan türkdilli tayfalar Ərdəbil şeyxlərinin mübariz zərbə qüvvəsini təşkil edir, onların bütün siyasi və hərbi tədbirlərini həyata keçirirdilər” (5, s.55).

“Həzrət Əli dastanı” və ya “Həzrət Əli cəngləri” adı ilə tanınan, şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus cəhətləri, dilinin xəlqiliyi, sadəliyi ilə seçilən, eyni zamanda, yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini daşıyan bu orta əsrlərdə qələmə alınmış əsərin əsas mövzusu məlum bölgədə islamın yayılmasının, bu prosesdə qəhrəmanlıq və fədakarlıqlar göstərmiş Həzrət Əli və digər islam müqəddəslərinin rolunun təsviri və təbliğindən ibarətdir. Ərəbistanda, Məkkə və Mədinədə cərəyan etməyə başlayan hadisələr Anadolu və Türkistanda davam edir. Dastan nəsrə yazılmış, bəzi yerlərdə nəzm parçaları yerləşdirilmişdir. On bölümdən ibarət dastanın bölümləri müstəqil olsa da onların arasında müəyyən əlaqə də vardır. Bölümlərdəki mövzular bir-birinin ardınca gələrək bütöv bir əsəri təşkil edir. Qeyd edək ki, tamamilə mənşəm “Həzrət Əli dastanı” variantları da mövcuddur. Əsər aşağıdakı bölümlərdən ibarətdir:

- 1) Həzrət Əli həzrətləri axır zəmini fəth edüb və be səhabeyi-kiramun beş bölük yola gidüb və yeddi padşahı imana gətirüb və Qübbeyi-Miqmatis yıxub ondan Kuhl-Bilura çıxub neçə ifritlər və divlər həlak eylədigidir;
- 2) Qəzayi-fəthi-qəleyi-Xeybər;
- 3) Tarixi qəleyi-Kan Həzrət Əli;
- 4) Həzə qəzavati İmam Əli qəleyi Bərbərba Zümr atəşpərəst;
- 5) Həzə qəzavati Məhəmməd Hənəfiyyə ba Qəzənfər kafir;
- 6) Həzə qəzavati- İmam Əli Kərəmullahu vəchəhu ba əjdərhayi dər Məğrib;
- 7) Qəzavati-Məhəmməd Hənəfiyyə;
- 8) Həzə qəzavati-İmam Həsən Rəbi ibn Malik;
- 9) Həzə qəzavati-İmam Hüseyin;
- 10) Möcüzətün-nəbi.

Bu, türkiyəli tədqiqatçıların əllərində olan əlyazma nüsxələri əsasında tərtib etdikləri mətnin bölümləridir. Ola bilər ki, Şimali və ya Cənubi Azərbaycanda, eləcə də başqa ölkələrdə əsərin bir zamanlar vətənimizdə daha geniş yayılmış variantları mövcuddur və öz tədqiqatçısını gözləyir.

“Həzrət Əli dastanı”nda çoxsaylı surətlər iştirak etməkdədir. Məhəmməd Peyğəmbər, Həzrət Əli, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Aişə, Fatma, Həsən, Hüseyinlə bərabər əsərdə, Həzrət Əlinin Əbül Möhsün, Malik Əjdər, Qənbər kimi silahdaşları Xavəran, Əntər, Hüssam ibn Qəssam kimi kafir düşmənləri, eləcə də divlər, cadılar, pərilər, ifritlər və başqa surətlər əsərin rəngarəngliyini təmin edirlər. Əsas iştirakçı Həzrət Əli olsa da, Məhəmməd Peyğəmbər müsəlmanları idarə edir, ideya verir və onları qələbədən qələbəyə səsləyir, o bir sıra hallarda uzaq məsafədən təhlükəni hiss edərək Həzrət Əlini çətin vəziyyətdən qurtarır. Cəbrail də Tanrı ilə Peyğəmbər arasındakı xəbər aparıb-gətirən ilahi varlıq kimi hadisələrin inkişafında iştirak edir.

Əsərin baş qəhrəmanı islam tarixində böyük xidmətləri olmuş, Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni Əli ibn Əbu Talib əl-Qüreyşi əl-Haşimidir. Atası Əbu Talib, anası Qüreyşilərdən Fatma binti-Əsəd, babası Əbdülmütəllib, ləqəbi Heydərdir. Tarixdə Əmirəl əl-möminin, “Əsədullah”-“Tanrının aslanı” kimi də yad edilir. Təxminən hicrətdən 20 il əvvəl (m.600) Məkkədə dünyaya gəlmiş, Məhəmməd Peyğəmbərin yanında böyümüş, onun pey-

ğəmbərliyinə ilk iman gətirənlərdən olmuşdur. Peyğəmbərlə birlikdə Mədinəyə hicrət etmiş, Bədr, Uxud, Xəndək və Xeybər döyüşləri daxil olmaqla qəzavatda iştirak etmiş, Peyğəmbərin bayrağını aparmış, böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Üçüncü xəlifə Osman öldürüldükdən sonra 24 iyun 656-cı il tarixində dördüncü islam xəlifəsi olmuş, xaricilərdən Əbdürrəhman bin Mülçəm tərəfindən sabah namazı zamanı zəhərli xəncərlə yaralanmış, 26 və ya 28 yanvar 661-ci il tarixində vəfat etmiş, Kufədə (indiki Nəcəf) dəfn edilmişdir. Quran, hədis və fiqh sahəsində dərin bilikləri ilə məşhur olmuşdur.

Dastanda Şahi-Mərdan, Mərzi-Meydan, Şiri-Yəzdan, Tanrı Aslanı, Düldül və Zülfiqar sahibi, Əmirəl-möminin kimi adlanan Həzrət Əli igid, qeyri-adi gücə malik, ədalətli, mərhəmətli bir şəxsiyyət kimi təqdim olunmuşdur. Əgər o, müəyyən qədər nağılvəri, mürəkkəb sujetə malik birinci bölümdə bir sıra mifik surətlərlə, ifrit və divlərlə mübarizə aparıb əfsanəvi hökmdar və ölkələri müsəlmanlaşdırırsa, ikinci bölümdə tarixdə baş vermiş real bir hadisə-Xeybər savaşı və Həzrət Əlinin buradakı qəhrəmanlıqları təsvir edilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, birinci bölümün sujet xətti, hadisələrin inkişafı, qəhrəmanlar və s. baxımlardan digər bir dini-qəhrəmanlıq dastanımız "Xavərnamə"dən bəhrələndiyi şübhəsizdir. Təsadüfi deyil ki, bu bölüm bu sözlərlə bitir: "Pəs "Xavərnamə və İzhari-Zəmin hekayəsi buraya gəlincə tamam oldu. Əl-ömrü fani vəl xəttü baqi" (1, s.151). Bu fakt "Həzrət Əli dastanı"nı "Xavərnamə" ilə bərabər həm də Azərbaycan dastanı hesab etməyimizə daha bir əsas verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dastanın "Qəzayi-fəthi-qəleyi-Xeybər" adlı ikinci fəslə konkret tarixi hadisənin təsvirinə həsr edilib. Lakin burada da əfsanəvi hadisələr baş verir, Həzrət Əli və bir sıra digər surətlər qeyri-adi, mifik güclərini, qabiliyyətlərini nümayiş etdirirlər.

Məlumdur ki, Xeybər Mədinə-Suriya yolunun üzərində yerləşən ticarət və təsərrüfat mərkəzi olmuşdur. Mədinədən 180 km. məsafədə, dəniz səviyyəsindən 850-1000 metr yüksəklikdə yerləşmişdir. Xeybərəslində bu ətrafda vulkanik torpaqlarla əhatə olunan geniş bir vadinin adıdır. Bəzilərinin fikrinə görə "Xeybər" sözü bu yerlərdə yaşamış yəhudilərin dilində qala deməkdir. Şəhərin adının onun qurucusu Xeybər bin Kamiyə bin Mehtailə bağlı olduğunu söyləyənlər də vardır (6, s.20). İslam tarixində bu şəhər 628-ci ildə baş vermiş döyüşə görə məşhurdur. Döyüşdə islam ordusuna Məhəmməd Peyğəmbər rəhbərlik etmişdir. Mədinədən çıxarılıb Xeybər qalasında məkan tutmuş Bəhi-Nadir yəhudiləri Suriya və İraqdan Mədinəyə gələn ticarət yoluna təhlükə törədirdilər. Bundan başqa, onlar mədinəli müşriklərlə, bir sıra başqa qüvvələrlə müttəfiq olaraq müsəlmanlara qarşı böyük bir hücum hazırlayırdılar. Buna görə də Məhəmməd Peyğəmbər bu möhkəm qalası, yaxşı təminatı olan şəhəri tutmağı vacib saymışdır. Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumata görə, Xeybər qalasında 20000 və ya 10000 döyüşçü olmuşdur. Müsəlmanların 1200 piyadası və 300 süvarisi olduğu bildirilir (6, s.24).

Maraqlıdır ki, dastanda Xeybər qalasında yəhudilərlə bərabər Lati-Mənata səcdə edənlərin, yəni bütperəstlərin də olduğu deyilir.

Dastanda göstərilir ki, Xeybər qalasına hücum zamanı əvvəlcə müsəlmanlar çətin vəziyyətə düşürlər. Peyğəmbərin qalanı tutmağa göndərdiyi Əbu Bəkr, Ömər, Osman əliboş qayıdırlar. Müsəlmanların qoşunu böyük itkilərə məruz qalır. Dastanda döyüşdə hər iki tərəfdən verilən itkilər, tökülən qanlar barədə belə deyilir: "Ləşkər bir-biri ardınca cümlə Xeybər qalasına əzm eylədilər. Xeybərin divarlarına, bürclərinə aşağıdan, yuxarıdan cəng etmək ardınca oldular. İki canıbdən ol qədər cəng oldu ki, hər bə avazı asumana çıxdı. Qan yerinə ceyhun oldu" (1,s.153). Belə bir çətin durumda Cəbrail əleyhüssəlam Peyğəmbərə Tanrıdan vəhy gətirir ki, bu dəfə o, islam bayrağını Həzrət Əliyə verib onu döyüşə göndərməlidir. Peyğəmbər islam bayrağını Həzrət Əliyə verib onu Xeybər qalasını fəth etməyə göndərir. Həzrət Əli Düldül atına minib, Zülfiqar qılıncını belinə bağlayıb Xeybər qalasına tək gedir. Qırx arşınlıq eni olan su doldurulmuş xəndəyin üzərindən keçərək qalanın divarlarına yaxınlaşır. Qala divarları qarşısında Xeybərin sərkərdələrindən biri olan Əntərlə döyüşüb onu məğlub edir, islama dəvət edir. Qəbul etmədiyini görüb başını kəsir. Həzrət Əli qılıncı Zülfiqarla elə dəhşətli qüvvə

təşkil edirlər ki, əgər Cəbrail müdaxilə etməsəydi, bu qılınc Yer üzünü parçalaya bilərdi: “Həzrət İmam şöyle çaldı ki, Zülfiqar qalxanun kəsüb tərəsinə və omuzuna, andan belinə və andan əyəri kəsüb iki parə eylədi. Zülfiqar taştan keçüb yerə endi, fil-hal Cəbrail əleyhüssəlam yetişüb Zülfiqarı tutdu. Əgər tutmasaydı öküzü, balığı kəsərdi” (1, s. 159-160). Sonra Həzrət Əli otuz üç batman dəmirdən düzəldilmiş Xeybər qapısını qoparıb qırx addım uzağa atır. Qapını xəndək üzərində körpü kimi istifadə edir. İslam ordusu gəlib qalanı tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, Həzrət Əli qələbəsinə təmin edən qeyri-adi gücü, nərəsi, Döldül atı və Zülfiqar qılıncı ilə başqa bir dastanımızın qəhrəmanı Koroğlunu xatırladır. Koroğlunun da düşmənləri qorxudub təftişə salan nərəsi, Qırat və Düratı, Misri qılıncı vardır. Hər iki şəxs çox heybətli-dir, onların görünüşü görənləri qorxuya salır. Bu iki qəhrəmanın bənzər xüsusiyyətləri “Həzrət Əli dastanı” və “Koroğlu” dastanının eyni xalqın dastançılıq ənənəsinin məhsulu olduğunu göstərir.

Həzrət Əlinin nərəsi elə güclüdür ki, onun təsirindən dağlar hərəkətə gəlir, düşmənlərin ağılı başından gedir. Onun Döldül atı qırx günlük yolu bir gündə gedə bilir, lazım gələrsə ona hücum edən düşməni zərbəsi ilə öldürür. Zülfiqar qılıncı döyüşdə düşməni iki yerə bölür. Dastanda Həzrət Əli özü qılıncının və atının möcüzəli xüsusiyyətləri barədə deyir: “Bən Şahi-Mərdan və Mərdi-Meydan və Şiri-Yəzdan Əliyəm və bu qılınc ki salsam uzan disəm, uzar beş yüz qulac. Əgər əjdərha ol disəm, əjdərha olur və əgər od ol disəm, od olur, cahanı yakar. Və bu at ol atdır ki, buna Döldül dirlər. Qırx günlük yolu bir gündə alır və qırx gün yem yemə disəm, yeməz və içməz və qüvvəti zəif olmaz və səgirtməkdən yorulmaz və usanmaz. Və sahibini qoyub gitməz” (1, s.158). Həzrət Əli həmişə qələbə çaldığı düşmənlərə üç şərt irəli sürür. O, qaçanı qovmur, aman diləyəni öldürmür, islamı qəbul edənlə qardaşlaşır. Bu xüsusiyyəti onu “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarına, xüsusilə də Salur Qazana yaxınlaşdırır.

Dastanda Həzrət Əli bu qədər gücə malik olmaqla bərabər təvazökar, ədalətli, bəzən də sadələvhüdür (Koroğlunun, bəzi “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının təvazökarlığı, sadələvhliyü ilə müqayisə etmək olar). O, Qənbər adlı qulu əsir ediləndə təkbaşına ardınca gedir, uzun əhvalatdan sonra onu əsarətdən qurtarır. Dastanın başqa bir yerində Həzrət Əli Əlqamə adlı kafirə qələbə çalır. Əlqamə Həzrət Əliyə deyir ki, əgər səni əli-ayağı bağlı Xeybər qalasının hakiminin yanına aparsam o qızını mənə əvəz verəcəkdir. Həzrət Əli əlinin və ayağının bağlanmasına razı olur. Əlinə belə bir fürsət düşən Əlqamə əvvəlcə Əlini öldürmək istəyir. Lakin Həzrət Əlinin mərdanəliyinin təsiri ilə ürəyinə ilham gəlir və islamı qəbul edir.

Həzrət Əlinin bir gözələ aşiq olan kafirlə döyüşdən öncə Tanrıya müraciət edib tərəddüd keçirdiyini bildirməsi onun alicənablığının daha bir sübutudur: “Ey Qadiri-Pərvərdigar! Əgər şimdi bən bu kafirlə cəng edərsəm, bu aşiqdir, muradından məhrum olur. Kəndümi bildirsəm bənimplə cəng idər və əgər imana dəvət edərsəm ya gələ, ya gəlməyə. Əgər imana gəliyərsə xoş, əgər gəlməzsə öldürmək lazım gəlür. İlahi, izzətin həqqiyyətin qanqısın idəyim-deyüb fikrə vardı” (1, s.170). Həzrət Əlinin Əlqamə ilə döyüş səhnəsinin təsviri türk dillərinin vacib göstəricisi olan fellərin sıxlığı baxımından diqqətəlayiqdir. Bu cəhət “Həzrət Əli dastanı”, bütün digər dini-qəhrəmanlıq dastanlarımız üçün səciyyəvidir: “Çün kafir bu sözləri eşitdi, fil-hal Həzrəti- Əliyə süngü həvalə eylədi. Sərvəri-ələm əl uzatdı, kafirin süngüsün orta yerinə yapışdı. Çəkib, əlindən alub yabana atdı və daxi quşağına yapışdı, at üstündən qapub yerə urdı və gögsinə çıxub xəncərin çəkdi, boğazına qodı ki, başını kəsə. Nagah yüzünə baxdı ki, xub surətli yigirdir” (1, s.170).

Əsərin surətlərindən biri Zülhimar Həzrət Əliyə deyir ki, əgər yaralanmış Əlqamənin yarasını sağaltsam sənə inanaram. Həzrət Əli ağzının suyu ilə Əlqaməni müalicə edir. Bundan sonra Zülhimar Həzrət Əliyə inanıb islam dinini qəbul edir. Əlqamə də müsəlman olmuşdu. Həzrət Əli Əlqamə ilə Zülhimarın nikahını kəsib Əlqaməni muradına çatdırır. Bundan sonra Əlqamənin atası Həntələ və onun hakim olduğu qalanın sakinləri də müsəlman olurlar.

Xeybər qələbəsindən sonra Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) Həzrət Əli barədə dedikləri sözlər Şahi-Mərdanın islam tarixindəki rolunu bir daha nəzərə çatdırır: “Ya Əli! Hər

kim səni sevməzsə bəni sevməz, hər kim bəni sevməzsə Allah-təalayı sevməz, hər kim Allahı-təalayı sevməzsə, ona iki cəhanda dirlik haramdır” (1, s.177).

Dastanın üçüncü, dördüncü və altıncı bölümləri də Həzrət Əlinin islam dinini yaymaq uğrunda apardığı mübarizələrə, kafir qalalarını tutmasının təsvirinə həsr edilib. Burada Həzrət Əlinin mifik qüvvələrlə, əjdaha ilə döyüş səhnələri vardır. Dastanda Həzrət Əlinin oğlu Məhəmməd Hənifənin qəzavətlərinin təsvirinə də yer ayrılmışdır. Sonuncu “Möcüzatül-Nəbi-ələhüssəlam” bölümündə Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) möcüzələrindən bəhs olunur.

“Həzrət Əli dastanı” bizə gəlib çatdığı variantda şifahi və yazılı ədəbiyyatın ortaqlıq məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Əsərin şifahi xalq ədəbiyyatı, dastançılıq ənənələrimizlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları ilə səsleşən məqamları barədə müşahidələrimizi qeyd etdik. Əsərin bəzi yerlərində yazılı mənbələrə istinadlar olduğunu da bildirmək istədik. Məsələn, “Möcüzatül-Nəbi əleyhüssəlam” adlı sonuncu bölümün əvvəlində müəllif Əbül Möhsün Əl-Bəkri Məhəmməd bin İshaq və İbn Hüssamın yazdıqlarına əsaslandığını söyləyir. Dastanın bir yerində rast gəldiyimiz “Bu kitabı yazana və oxuyana və dinləyəyə rəhmət oxuya” (1, s.79) sözləri göstərir ki, əsas mövzusu xalq arasında gəzən rəvayət və dastanlardan götürülmüş bu yazılı dastan abidəsi oxucu kütləsi arasında oxunmaq üçün kitab halında tərtib edilmişdir. Bu əsərin kitab halında tərtib edilməsinin, xalq içində oxunmasının özü Həzrət Əlinin şəxsiyyətinin, qəhrəmanlıqlarının, bütövlükdə islam dininin təbliği məqsədi ilə həyata keçirilmişdir.

Əsərin mürəkkəb süjet xətti, hadisələrin aramsız olaraq bir-birini əvəz etməsi burada dastan, nağıl poetikasına uyğun olaraq keçidlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bir sıra yerlərdə “Bədəhu” (“Bundan sonra”), “Əz in canib” (“Bu tərəfdən” kimi keçidlər edilmişdirsə də cümlələrdən ibarət keçidlər də diqqəti cəlb edir: Müəllif bir hadisədən digərinə keçmək üçün aşağıdakı kimi cümlələrdən də istifadə edir: “Bu hekayəmiz burada qərar versin. Amma bizim qissəmiz Əbül-Möhsünə gəldi (1, s.39); “Amma bizim qissəmiz Şahi-Mərdanə gəldi (1, s.60); “Bunlar əl qaldırub dua etməkdə olsunlar, bizim hekayəmiz Həzrət Əliyə gəldi” (1, s.80); “Bu qissəmiz bu arada qərar eyləsin. Bizim hekayəmiz Şahi-Mərdanə gəldi. (1, s.82) və s.

Əsərdəki təşbihlər, müqayisələr onun şifahi xalq ədəbiyyatı, dastançılıq ənənəsi ilə bağlı olduğunu göstərir. Kafir ordusunu əzən müsəlmanlar barədə deyilir: “Ac arslan kibi küffar ləşkərinə girdilər” (1, s.91). Çoxsaylı düşmən ordusunun əsgərləri yay vaxtı hər tərəfə yayılmış qarışqalara bənzədilir: “Öylə bir ləşkər cəm oldi kim, tağ və səhra yaz karıncası kibi qaynaşur”. (1, s.77). Həzrət Əlinin döyüşdə düşmən qoşunlarını yarması dənizdə dalğaları dəlib keçən gəmiyə oxşadılır: “Dəryada gəmi talğayı nə rəsmə yararsa, Şahi-Əliyyə-Əl-Mürtəza daxi kafir ləşkərini o rəsmə yarardı” (1, s.49). Müsəlmanların hücumuna tab gətirməyən düşmən qoşunlarının dağınıq şəkildə qaçması çəyirtkə sürüsünün dağılmasına bənzədilir: “Həman bir-birinə basub çəkirgə sürisi kibi tağıldılar” (1, s.56). Əsərdə ifrit belə təsvir edilir: “Qulaqları fil qulağına bənzər və quyruğu əjdərha quyruğına bənzər. Bu məlunun yarısı yılan, yarısı adam şəklində bir heybətli məlun” (1, s.71).

Əsərdə çox olmasa da qəhrəmanların psixoloji durumunun əksi maraq doğurur. Dastanın bir yerində Xavəran şah ölkəsinə gəlmiş Həzrət Əli və qoşunlarının qüdrətini eşidib çaşqın, qərarəzsiz vəziyyətə düşüb fikrə dalır. Bu psixoloji vəziyyət belə təsvir edilir: “Çün Şahinşah bir miqdar əl saqala urub fikrə vardı” (1, s.83). Kami şah Çələbinin qəzəblənməsinin təsvirində müəllifin maraqlı tapıntısı vardır. Şahın onsuz da qara sifəti hirsindən daha da qaralır, qapqara olur: “Kami şah Çələbi bu kərrə qəzəbə gələub qəzəbindən ol siyah çöhrəsi qapqara oldu” (1, s.86). Malik Əjdər hökmdarın qızı Gülüstanbanunu görüb ona aşıq olur. Əgər təkbətək qarşudurmada ona qələbə çalarsa Gülüstanbanu ilə evlənə biləcəyini eşidib sevinir. Malik Əjdərin bu halı belə təsvir edilir: “Əjdər bu sözi eşidcək şövqindən gah turdı, gah oturdu” (1, s.75).

Dastanın döyüşkənlikdə, qüvvədə kişilərdən geri qalmayan bəzi qadın qəhrəmanları “Kitabi-Dədə Qorqud”un cəngavər qadınlarını, Banuçiçəyi; Burla xatunu və başqalarını xatırladır. Gülüstanbanu özündən güclü gəncə ərə gedəcəyini elan edir və belə də edir. Dildiruz əlində silah düşmənlə döyüşə girərək Peyğəmbərin səhabəsi Səd Vəqqas kimi bir qəhrəmanı xilas edir.

Əgər “Kitabi-Dədə Qorqud”da yüz sayı üç otuz bir on kimi təqdim edilirsə, “Həzrət Əli dastanı”nda da say sistemində özünəməxsusluqlar vardır. Düşmən əsgərlərinin sayı yeddi yüz min əvəzinə yeddi kərə yüz bin kimi göstərilir.

XIII-XIV əsrlərdə qələmə alınmış bir sıra yazılı ədəbiyyat nümunələrimiz, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi kimi oğuz türklərinin müştərək abidəsidir. Oğuz türklərinin bir sıra ortaq dastanları vardır ki, bu əsərlər hələ də Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsi kimi təqdim edilib araşdırılmır. Belə əsərlərdən biri də “Həzrət Əli dastanı” və ya “Həzrət Əli cəngləri” adı ilə tanınan dini-tarixi-qəhrəmanlıq dastanıdır. Fikrimizcə, Şərqi Anadolu-Azərbaycan bölgəsində formalaşdığına görə onun əsasən Türkiyə və Azərbaycan türklərinə aid olduğunu söyləyə bilərik. Şimali və Cənubi Azərbaycanda hələ ki, tam əlyazma nüsxəsi ortaya çıxmamış bu yazılı dastan abidəsini Türkiyə nəşrinə əsasən öyrənmək mümkündür. Qeyd edək ki, əsərin “Xeybərnəmə”, “Cəngi-Əli” adlı ayrı-ayrı süjetlərinin qələmə alınmış variantlarına AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı əlyazmalar arasında rast gəlmək mümkündür. “Həzrət Əli dastanı”nın qəhrəmanlarının, dilinin, bir sıra bədii xüsusiyyətlərinin, ifadə vasitələrinin araşdırılması onun “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və başqa əsərlərimizlə yaxınlığını göstərməkdədir. “Həzrət Əli dastanı”nın, eləcə də tam əlyazma nüsxələri, hələ ki, ölkəmizdə tapılmamış, lakin Türkiyədə nəşr edilmiş oğuz türklərinin bir sıra digər ortaq yazılı dini-qəhrəmanlıq dastanlarının Azərbaycan abidəsi kimi tədqiqi ədəbiyyat tariximizin daha da zənginləşməsinə səbəb olardı.

Ədəbiyyat:

1. Demir Necati, Mehmet Dursun Erdem. Hazret-i Ali cenkleri. I cild. Ankara: “Destan yayınları”, 2007, 412s.
2. Türk əlyazmaları katoloqu. I cild. Folklor abidələri və müəllifsiz əlyazmalar. Təsvir və tərtib edənlər: Şamil Cəmsidov, Əli Məmmədbağiroğlu. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 285s.
3. Mirzəyeva Xanım. Azərbaycan dini nağıllarında Həzrət Əli obrazı. “Ədəbiyyat məcmuəsi”, XXXII cild. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, s.268-274.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
5. Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 334x8 s.
6. Türkiyə Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cild 17. İstanbul, s.20-24.

Айбениз Рагимова

Один из религиозно-героических памятников письменности Азербайджана «Дастан о Хазрате Али»

РЕЗЮМЕ

До сих пор ряд религиозно-героических дастанов, эпических произведений, которые являются общим достоянием огузских тюрков (азербайджанцев, турков и туркмен) не изучены в нашем литературоведении. Одним из таких эпических произ-

ведений является «Дастан о Хазрате Али». Этот дастан, посвященный сподвижнику пророка мусульман Мухаммеда-имаму Али, на основе рукописей издан в Турции. В Северном и Южном Азербайджане еще не найден полный список этого произведения. «Дастан о Хазрате Али» был широко распространен на территории Малой Азии и Азербайджана, текст отдельных частей этого произведения хранится в Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули НАН Азербайджана. В дастане в основном говорится о заслугах Имама Али перед исламом, о его бесстрашии и героизме. Всестороннее изучение языка, художественных особенностей этого произведения дает нам право говорить о нем как об азербайджанском дастане.

Aybeniz Rahimova

**One of the religious and heroic written records of Azerbaijan
is “Dastan on Hazrat Ali”**

SUMMARY

Until now, a number of religious and heroic dastans, epic works that are the common heritage of the Oguz Turks (Azerbaijanis, Turks and Turkmen) have not been studied in our literary criticism. One of these epic works is “Dastan on Hazrat Ali”. This dastan, dedicated to the associate of the Muslim prophet Mohammed-Imam Ali, was published in Turkey on the basis of manuscripts. A complete list of this work has not yet been found in North and South Azerbaijan. “Dastan about Hazrat Ali” was widely distributed in Asia Minor and Azerbaijan, the text of individual parts of this work is kept at the Institute of Manuscripts named after Mohammed Fizuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. The dastan mainly speaks about the merits of Imam Ali before Islam, his fearlessness and heroism. Comprehensive study of the language, artistic features of this work gives us the right to speak of him as an Azerbaijani dastan.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.06.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.07.2018

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Azadə Musayeva**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.